

Szlak Twierdzy Kraków

KRAKÓW Forma i Treść
www.krakow.pl

TURYSTYKA

SZLAK TWIERDZY KRAKÓW

Wśród licznych i bogatych walorów turystycznych Krakowa wielkością, oryginalnością, znaczeniem międzynarodowym i naukowym wyróżniają się pozostałości systemów obronnych z różnych epok. Ponad tysięcletnie dzieje Krakowa pozostawiły nam zespół obwarowań miasta, kompleks obiektów i dzieł obronnych reprezentujących praktycznie większość szkół, systemów i manier obronnych, stworzonych przez człowieka. Na niewielkim obszarze zachował się swoisty „skansen” dzieł sztuki obronnej. Stopień zachowania i wielkość struktury fortecznej powoduje, że niewiele jest miast w Europie i na świecie mogących pochwalić się taką spuścizną.

Perłą w koronie jest unikalny zespół obiektów militarnych zbudowanych przez austriackiego zaborcę w latach 1848-1916. Budowle te ocalały od pożogi wojennej, oparty się w znacznym stopniu także późniejszej ludzkiej bezmyślności. W skład współczesnej tkanki miejskiej wchodzi ok. 180 obiektów pofortecznych o przeznaczeniu nie tylko ściśle militarnym, jak forty, schrony bojowe, amunicyjne, kawerny, baterie artyleryjskie i relikty licznych umocnień polowych. Dzisiaj już bezbronne, zadziwiają wojskową funkcjonalnością i nie są jednocześnie pozbawione walorów architektonicznych. Znacznie więcej ówczesnych budowli znalazło dzisiaj zastosowanie cywilne. Zespoły koszar, magazynów, dawne szpitale wojskowe, powstały wówczas układ komunikacyjny miasta, wybudowana sieć dróg i mosty – służą dzisiaj wszystkim mieszkańcom.

Dzięki niestrudzonej pracy badawczej, naukowej i propagatorskiej prof. Janusza Bogdanowskiego oraz jego wychowanków, świadomość posiadania tego niepowtarzalnego dziedzictwa dotarła już dawno do naukowców i turystów, a także do władz miasta. Stąd Uchwała Rady Miasta Krakowa nr CXIX/1294/06 z dnia 25 X 2006 r., zawierająca „Ramowy Program Ochrony i Rewitalizacji Zespołu Historyczno-Krajobrazowego Twierdzy Kraków”.

TWIERDZA KRAKÓW

Decyzję o budowie fortyfikacji wokół miasta podjął cesarz Franciszek Józef I w dniu 12 IV 1850 r.

Rozbudowa twierdzy przypadła na okres rewolucyjnych zmian w rozwoju artylerii, która w 2. poł. XIX w. odgrywała decydującą rolę na polach bitew. Znacznie wzrosła jej siła rażenia i celność. Kilkukrotne zwiększenie donośności i zasięgu pocisków zmusiło twórców fortyfikacji do budowy elementów obronnych coraz dalej od rdzenia twierdzy, tj. centrum miasta. Kraków otoczony został trzema pierścieniami umocnień. Pierwszy, w odległości zaledwie 600-800 m od Rynku, powstał w latach 60. XIX w. Jego przebieg wyznaczają dzisiaj Aleje Trzech Wieszców, a symbolami są bastion III Kleparz oraz odkryte niedawno relikt bastionu V Lubicz (Rondo Mogiłskie). Najbardziej oddalona od Rynku zewnętrzna linia obrony powstała na przełomie XIX i XX w. Zataczała już krąg o promieniu sięgającym miejscami 11 km, a jej wyznacznikami są odległe od siebie forty w Kosocicach, Bodzowie, Pasterniku, Toniach i Grębałowie. W efekcie, przed I wojną światową, powstała w Krakowie jedna z największych twierdz europejskich. Zajmowała obszar ponad 500 km², jej obwód liczył ok. 60 km, a liczba rozpoznanych obiektów wynosi obecnie ponad 120 i odkrywane są kolejne.

Kraków odegrał w początkowej fazie I wojny na froncie wschodnim jedną z głównych ról i to prawie nie walcząc. Dzięki twierdzy miasto nie zostało zdobyte przez wojska rosyjskie w czasie ofensywy w listopadzie i grudniu 1914 r. Związanie znacznych sił przeciwnika na przedpolu twierdzy pozwoliło Austriakom na przegrupowanie wojsk; skrzydłowy, zwycięski atak pod Limanową, a potem, już w maju 1915 r., przy wsparciu armii niemieckiej, rozgromienie Rosjan w morderczej bitwie pod Gorlicami i oddalenie frontu daleko na wschód.

NAJCIEKAWSZE OBIEKTY:

1. **Fort 2 „Kościuszko”** – cytadelowy z lat 1850-57, później wielokrotnie przebudowany, częściowo w ruinie. Najbardziej widoczny i widokowy fort w Krakowie, opasuje Kopiec Kościuszki niczym średniowieczny zamek. Dzięki nietypowym rozwiązaniom – unikat w skali światowej.
2. **Fort 7 „Bronowice”** – fort reditowy powstały ok. 1857-65, jeden z najlepiej zachowanych fortów tego typu.
3. **Bastion III „Kleparz”** – fort reditowy z lat 1860-66; pozostałość po pierwszym pierścieniu obronnym miasta.
4. **Fort 31 „Św. Benedykt”** – wieża artyleryjska, samodzielne dzieło obronne z lat 1856-67, rzadkość w Europie. Zastąpił już w XXI w. z „obrony” mieszkańców przed jego przebudową.
5. **Fort 38 „Skala”** – wczesny fort pancerny typu „górskiego”, powstały w latach 1884-86 w wykutej w skale wapiennej niecce. Adaptowany na obserwatorium astronomiczne UJ.
6. **Fort 39 „Olszanica”** – międzypolowy fort obrony bliskiej, powstały w latach 1884-85, przebudowany w r. 1913, przeznaczony dla piechoty. Obecnie kameralny hotelik harcerski „Fort 39”. Warto wstąpić tu na dobrą kawę.
7. **Fort 43 „Pasternik”** – nietypowy fort artyleryjski o sześciobocznym narysie, z lat 1881-84. Użytkowany przez wojsko.
8. **Fort 44 „Tonie”** – fort artyleryjski z lat 1881-83, w latach 1902-08 zmodernizowany na opancerzony. Obrotowo-wy-suwalne wieże dział szybkostrzelnych 8 cm Senkpanzer S.P. M.2 fortu należą do szczytowych osiągnięć ówczesnej techniki fortyfikacyjnej.
9. **Fort 45 „Marszowiec”** – fort artyleryjski z 1883-84. Na jego zapole zachowane pozostałości trzech baterii sprzężonych. Dzisiaj hotel „Twierdza”.
10. **Fort 47a „Węgrzce”** – tzw. główny fort pancerny z lat 1894-96. Najsilniejszy fort w twierdzy, ryglujący newralgiczny trakt warszawski. Zachowane do dzisiaj wieże pancerne (12 wież 4 typów) i tarcze pancerne dla armat 8 cm M.94 (8 tarcz 2 typów). Odrestaurowany, znacznie przebudowany.
11. **Fort 49a „Dłubnia”** – drugi w twierdzy „duży fort pancerny” z lat 1892-96.

12. **Fort 49 „Krzyszawice”** – fort artyleryjski powstały w latach 1881-86. Jego adaptacja na Młodzieżowy Dom Kultury to wzorcowy przykład współczesnego wykorzystania obiektów fortecznych.
13. **Fort 49 ¼ „Grębałów”** – typologicznie fort pancerny obrony bliskiej, wybudowany w latach 1897-98. Posiada oryginalny tradytor oraz tzw. kaponierę grodzową. Pieczętowanie odrestaurowywany. Dzisiaj siedziba stadniny koni.
14. **Fort 51 „Rajsko”** – jeden z największych fortów artyleryjskich w krakowskiej twierdzy (1881-86). Prawdziwe lapidarium architektury obronnej i zieleni fortecznej; żywy rezerwat przyrody. Z okolic fortu rozpościera się jedna z najpiękniejszych panoram Krakowa i okolic.
15. **Fort 52 „Borek”** – nietypowy, dwuwałowy fort artyleryjski z osobną kaponierą szyjową. Zbudowany w latach 1885-86. Niezagospodarowany.
16. **Fort 53 „Bodzów”** – był nietypowym fortem artyleryjskim, początkowo półstałym (1887), później (1912-14) przebudowanym na murowany, dwuwałowy, z przyległymi bateriami, wałem i schronem. Dzisiaj to malownicze ruiny. Jego dodatkowym walorem są pobliskie, podziemne kawerny oraz piękna panorama Krakowa.
17. **Fort 53a „Winnica”** – kolejny nietypowy fort pancerny, z zachowanymi wieżami M.94 – ostatnimi tego typu produkowanymi seryjnie, kopułą obserwacyjną i pancernymi tarczami dla dział M.94. Otoczony głęboką fosą wykutą w wapiennej skale.
18. **Zespół fortu „Bielany”** (zw. „Krzepak”) – jedyny w Krakowie przykład fortu rozproszonego, powstały w r. 1913 jako wynik najnowszych doświadczeń sztuki obronnej.

Kawerny – podziemne korytarze wykute w wapiennych skałach, znane m.in. z frontu austriacko-włoskiego w Dolomitach. Występują także w Krakowie. Miały pełnić rolę schronów dla wojska.

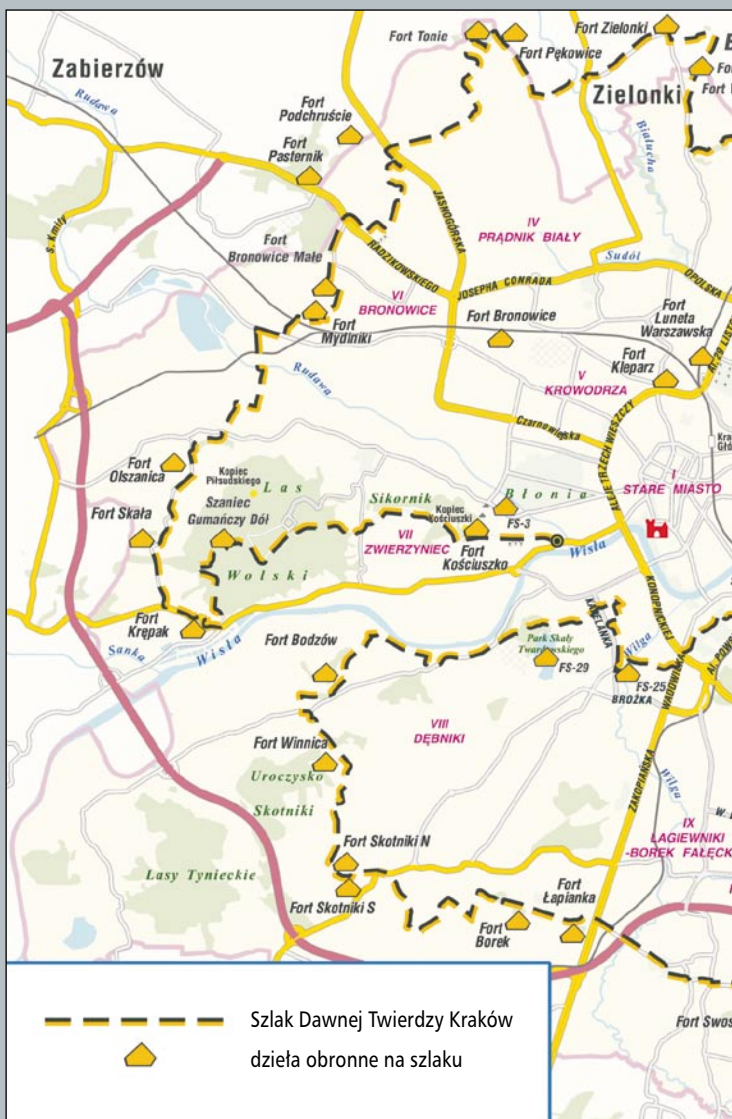
Schroby amunicyjne – służyły jako bezpieczne miejsca składowania rezerwy amunicji artyleryjskiej i strzeleckiej. Zbudowane w latach 1913-15 na zapleczu grup fortowych, tuż za zewnętrznym pierścieniem obronnym, są ostatnimi murowanymi obiektami fortyfikacyjnymi wzniesionymi w twierdzy. W Krakowie powstało 18 prawie identycznych budowli.

Kompleksy koszarowe – powstawały w całym okresie budowy twierdzy, w latach 1848-1914. Potrzeby w zakresie skoszarowania żołnierzy były wielkie. Tylko stała „załoga bezpieczeństwa” liczyła ok. 40 000 żołnierzy. Dochodziła jeszcze niezbędna rezerwa, na przyjęcie armii polowych. Razem z obiektami zaplecza, powstało ponad 50 zespołów koszarowych, mających różne przeznaczenie i kształt architektoniczny. Dzisiaj większość z nich służy celom cywilnym. Najbardziej znane z nich budynki to: siedziba Politechniki Krakowskiej przy ul. Warszawskiej (dawne koszary Arcyks. Rudolfa); Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej przy ul. Rajskiej (koszary Cesarza Franciszka Józefa I); kompleks Instytutu Stomatologii CM UJ i Aresztu Śledczego przy ul. Montelupich; kompleksy przy ul. Rakowickiej i Wrocławskiej.

Fortyfikacje polowe – ziemne i ziemno-drewniane budowane były już po wybuchu I wojny. Otaczały zewnętrznym, szczelnym pierścieniem całe przedpole twierdzy. W ich skład wchodziły wysunięte pozycje polowe np. Dziekanowice – Bosutów, Czekań, Kaim, punkty oporu, kawerny, szańce piechoty, baterie artylerii. Łączyły je rozbudowane linie okopów, bronie dodatkowo pasy zasieków z drutu kolczastego oraz z kłujących drzew. Newralgiczne podejścia wzmacniały liczne pola minowe. Mimo upływu lat, wprawne oko dostrzeże wokół miasta wiele śladów i pozostałości po tych budowlach.

Zieleń forteczna – pasy drzew i krzewów towarzyszą większości wspomnianych obiektów. Wbrew pozorom, nie są to późniejsze samosiejki, a celowe działanie budowniczych twierdzy polegające na takim ukształtowaniu krajobrazu, aby maksymalnie zamaskować obiekty obronne oraz drogi dojazdowe. Krajobraz podkrakowski jest tego wzorcowym przykładem.

SZLAK DAWNEJ TWIERDZY KRAKÓW

Lotnisko twierdzy – powstało w r. 1912 na gruntach dawnej wsi Rakowice obok starszych koszar ułanów, w rejonie obecnej ul. Akacjowej. Zachowane są dwa fragmenty pierwszego pola wzlotów (obecnie boisko na terenie jednostki wojskowej), budynek kancelarii lotniska i kasyno oficerskie, a także unikalny hangar z 1915 r., jeden z trzech tego typu zachowanych obiektów z tamtego okresu na świecie. Lotnisko było rozbudowywane w okresie międzywojennym, na jego części znajduje się obecnie Muzeum Lotnictwa Polskiego.

Wzgórze Kaim (262 m n.p.m.) – położone na północny zachód od Wieliczki. Austriacy wybudowali tu potężne fortyfikacje polowe, będące największą pozycją wysuniętą krakowskiej twierdzy. Pozycja miała narys półkolisty, składało się na nią 5 punktów oporu. Punkt oporu to przystosowany do obrony okrężnej, obwodowo biegnący okop ziemny, z przekryciem przeciwszrapnelowym, ze schronami biernymi wewnątrz założenia i połączonymi z okopem rowami łącznikowymi. Obsadę punktu stanowiło od pół do dwóch kompanii piechoty, uzbrojenie to 2 do 6 ckm. Uzupełniało go 8 stanowisk flankujących (na planie półkolistym, z wysokim przedpiersiem, wyposażonych w kryte stanowiska dla co najmniej 3 karabinów maszynowych). Dopełnieniem pozycji obrony były, wysunięte na przedpole, ciągłe linie okopów z ziemnym przedpiersiem. W centrum założenia znajdował się zespół kawern (podziemnych schronów) oraz liczne baterie artylerii polowej. Ziemne punkty oporu wypełniały linię obrony na północ, do Wisły (największa z nich to pozycja wysunięta „Przewóz”, na przedpolu Fortu 50a „Lasówka” – 3 punkty oporu i 5 punktów flankujących) oraz na południowy wschód od pozycji „Kaim” (pozycja wysunięta „Zadworze” – 2 punkty oporu i 6 punktów flankujących).

BITWA O KRAKÓW

W połowie listopada 1914 r., mający prawie dwukrotną przewagę liczebną nad wojskami Austro-Węgier „rosyjski walec parowy” dotarł na przedpole Twierdzy Kraków. W dniach 16-25 XI na północ od Krakowa doszło do tzw. „pierwszej bitwy o Kraków”. Po obu stronach wzięło w niej udział ok. 40 dywizji, tj. blisko 400 tys. żołnierzy. Sukcesem Austriaków było powstrzymanie głównego uderzenia rosyjskiego, pozbawienie przeciwnika inicjatywy operacyjnej i odzyskanie przestrzeni manewrowej.

Nowe siły rosyjskie podeszły pod Kraków od wschodu na początku grudnia. „Druga bitwa o Kraków” rozpoczęła się pojedynkiem artyleryjskim, w którym brała udział artyleria twierdzy. W pierwszych dniach grudnia 1914 roku, po zajęciu Wieliczki i wzgórz między Bieżanowem a Bogucicami, Rosjanie w linii prostej mieli zaledwie 12 km do krakowskiego Rynku. Rankiem 5 XII, po przygotowaniu artyleryjskim, ruszyli do ataku na miasto. Austriacy odpowiedzieli celnym ogniem artylerii fortecznej.

Kluczową pozycją obronną było wzgórze Kaim. Doszło tu do krwawych starć na bagnety z masami rosyjskiej piechoty wdzierającej się do okopów. Niewiele już brakowało, aby pozycja została zdobyta. W decydującym momencie bitwy, po nawale ogniowej artylerii twierdzy, żołnierze austriaccy wybiegli spod ziemi i jęli dobijać uciekających w popłochu Rosjan... – pisały kroniki parafialne Bieżanowa i Prokocimia. W trakcie szturmego poległo około 2000 Rosjan (zostali pochowani na cmentarzu w Kokotowie) oraz około 900 żołnierzy austro-węgierskich (pochowani na Cmentarzu Rakowickim). Skuteczny ostrzał pozycji rosyjskich sparaliżował ich działania zaczepne i zmusił do wycofania się początkowo poza zasięg dział fortecznych, a po bitwie pod Limanową – dalej na wschód.

Na wzgórzu Kaim, do którego dotarły najdalej wysunięte oddziały rosyjskie (stała tu bateria polowa), w rok później komenda twierdzy wzniosła obelisk z godłem monarchii Franciszka Józefa I i koronę Habsburgów. Projektant Henryk Nitra nadał mu kształt wysokiej, ostrosłupowej iglicy, z dwujęzycznym polsko-niemieckim napisem: „Tu odparto dnia 6 grudnia

1914 roku oddziały rosyjskiej armii”. Uroczystości zgromadziły przedstawicieli wojska, władz, duchowieństwa oraz oddziały wojskowe, orkiestrę i licznie przybyłą publiczność. W obecności bpa Adama Sapiehy, pomnik poświęcił proboszcz krakowskiej twierdzy ks. Biolka. Przemówienia wygłosili m.in. komendant twierdzy gen. Karl Kuk i prezydent miasta Juliusz Leo. Pomnik jest widoczny z głównej drogi E40, między autostradą (Węzeł Wielicki) a Wieliczką.

SZLAK TURYSTYCZNY DAWNEJ TWIERDZY KRAKÓW

Oznakowany kolorem żółtym i czarnym, a więc barwami monarchii Habsburgów, krajoznawczy „Szlak dawnej Twierdzy Kraków” łączy większość obiektów fortecznych położonych na obrzeżach miasta i ma popularyzować jeszcze jedną atrakcję turystyczną Krakowa. Niestety, nie wszystkie obiekty są udostępnione do zwiedzania. Odcinek północno-wschodni, między ul. Ujastek Mogilski a Zielonkami, liczy 22,8 km, odcinek zachodni, między Zielonkami a Salwatorem, liczy 28,5 km, odcinek południowy most Wandy – fort 31 Św. Benedykt – 40,5 km.

ODZNAKA TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZA „TWIERDZA KRAKÓW”

Powstała z inicjatywy Oddziału Wojskowego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Krakowie im. gen. Józefa Bema. Adres: Klub 2 Korpusu Zmechanizowanego, ul. Zyblikiewicza 1, 31-029 Kraków. Tel/fax: 012 6134475; e-mail: ow.pttk.krakow@wp.pl

REGULAMIN ODZNAKI

1. Odznaka „Twierdza Kraków” jest odznaką turystyczno-krajoznawczą ustanowioną w 2002 roku przez Zarząd Oddziału Wojskowego PTTK im. gen. Józefa Bema w Krakowie na podstawie §21 punkt 9 Statutu Oddziału, w celu popularyzacji historii powstania Twierdzy Kraków, ludzi i miejsc z nią związanych, jej dziejów, z uwzględnieniem roli, jaką spełniała w czasie I wojny światowej.
2. Twierdza Kraków to jedna z najlepiej zachowanych fortyfikacji dziewiętnastowiecznej Europy, to zespół ponad 130 niemal kompletnych obiektów i budowli obronnych. To także – szerzej nieznane – dwie bitwy o Kraków, stoczone w listopadzie i grudniu 1914 r., w których łącznie poległo ponad 60 tys. żołnierzy, w tym wielu Polaków walczących w armiach zaborczych. Był to punkt zwrotny w działaniach na froncie wschodnim. Na przedpolach twierdzy, w całej Małopolsce, zachowały się liczne ślady tych walk, które są godne poznania i upamiętnienia.
3. Odznaka jest trzystopniowa. Wszystkie stopnie odznaki – brązowy, srebrny i złoty – tłoczone są w metalu; kształtem i symboliką nawiązują do odznak pamiątkowych z okresu I wojny światowej.
4. Odznakę zdobywa się w kolejności stopni. Czas zdobywania odznaki jest nieograniczony. Odznaka przyznawana w trybie regulaminowym jest odpłatna.
5. Odznakę można zdobywać równolegle z innymi odznakami turystyki kwalifikowanej i odznakami krajoznawczymi.
6. Odznakę w stopniu brązowym można zdobywać dwoma sposobami:
  - a. zbiorowo:
    - poprzez dwukrotny udział w rajdzie „Szlakiem Twierdzy Kraków” organizowanym przez Oddział Wojskowy PTTK, potwierdzony certyfikatem,
  - b. indywidualnie:
    - poprzez zwiedzenie co najmniej 25 obiektów fortecznych lub koszarowych Twierdzy Kraków. Podstawą weryfikacji odznaki brązowej zdobywanej indywidualnie jest dzienniczek prowadzony w dowolnej formie, w którym powinny znajdować się: dane

personalne z adresem, daty wycieczek z krótkim opisem zwiedzanego obiektu i potwierdzeniem w formie pieczętki (może być z pobliskiego obiektu), fotografii, szkicu obiektu lub podpisem przewodnika. Dzienniczek wycieczek stanowi własność zdobywającego odznakę i po weryfikacji zostanie zwrócony.

- wykaz obiektów wraz z opisem zawiera m.in. przewodnik: Henryk Łukasik, Andrzej Turowicz *Twierdza Kraków – znana i nieznana*. T 1-3. (Wyd. Arkadiusz Wingert).
- 7. Wyższe stopnie odznaki zdobywa się poprzez uczestnictwo w wycieczkach zbiorowych, w ramach rajdu „Szlakiem Twierdzy Kraków”.
  - a. Odznakę w stopniu srebrnym można zdobyć biorąc udział w 7 rajdach potwierdzonych certyfikatami.
  - b. Odznakę w stopniu złotym można zdobyć biorąc udział w 12 rajdach potwierdzonych certyfikatami.
  - c. Certyfikaty uzyskane przy zdobywaniu stopni niższych zalicza się do zdobywania stopni wyższych.
- 8. Osobom i instytucjom szczególnie zasłużonym w ochronę i popularyzację Twierdzy Kraków, Zarząd Oddziału może przyznać odznakę honorowo.
- 9. Weryfikacja odznak następuje raz w roku, w IV kwartale.
- 10. Interpretacja niniejszego regulaminu należy do zespołu weryfikacyjnego odznakę. Jego siedzibą jest Oddział Wojskowy PTTK, 31-029 Kraków, ul. Zybkiewiczza 1, tel. 012 / 613 44 75.
- 11. Zmodyfikowany regulamin został uchwalony 21.12.2005 r. przez Zarząd Oddziału Wojskowego PTTK im. gen. Józefa Bema w Krakowie.

Tekst: Henryk Łukasik

Zdjęcia: Dariusz Krzyształowski

Mapa: Wydawnictwo Kartograficzne „Compass”, Kraków

Opracowanie graficzne: Paweł Bytnar

Projekty odznak: Krzysztof Wielgus, Henryk Łukasik, Janusz Zielonka

Druk „Roma-Pol”, Kraków

ODZNAKA
TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZA
„TWIERDZA KRAKÓW”

BRĄZOWA

SREBRNA

ZŁOTA

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Urząd Miasta Krakowa
Biuro ds. Turystyki
ul. Bracka 10, 31-005 Kraków
tel.: +48 12 616 60 52
turystyka@um.krakow.pl

www.krakow.pl

